

Ödegårdar och avradssänkning

Ett gensvar

I första häftet av Scandia för 1959 har Jörgen Weibull med utgångspunkt från Vadstena klostrets jordeböcker tagit upp problemet ödegårdar och avradssänkning i senmedeltidens Sverige.¹ Inledningsvis framhåller han, att frågan om den ekonomiska krisen under senmedeltiden tillhör epokens stora och centrala frågor, och häri kan man helt instämma.

I min doktorsavhandling »Storföretaget Vadstena kloster. Studier i senmedeltida godspolitik och ekonomiförvaltning» hade jag anledning att ta ställning till några av de med agrarkrisen förbundna problemen.² Vid disputationen tjänstgjorde Jörgen Weibull som fakultetsopponent. Hans artikel utgör en på oppositionen baserad polemik mot vissa delar av min framställning. Vid läsningen av den har jag kunnat konstatera, att meningsskiljaktigheterna oss emellan inte på alla punkter är så stora som det vill synas av Weibulls framställning. Å andra sidan kvarstår i åtminstone en central fråga en skillnad i grunduppfattning. Med tanke på kommande diskussion synes det lämpligt, att såväl överensstämmelserna som skiljaktigheterna mellan oss blir klart och entydigt fixerade.

En fråga av betydelse är den om de enskilda gårdarnas storleksordning och produktivitet i olika delar av riket. Vadstenajordeböckernas uppgifter till belysning av detta problem har jag i min avhandling sammanställt i tabellform (s. 218). Jörgen Weibull har lyckats visa, att det där redovisade materialet är behäftat med vissa brister, då det bygger på siffror som inte är direkt jämförbara.³ Man har anledning att hysa tacksamhet för denna insats; genom bristfälligt siffermaterial kan forskningen lätt ledas på villovägar.

Det saknar emellertid inte intresse att se, vilka konsekvenser Weibulls beriktigande får för uppfattningen i huvudfrågan. Weibull har

¹ Ödegårdar och avradssänkning i senmedeltidens Sverige. Studier i Vadstena klostrets jordeböcker. Sc. 25: 1 (1959) s. 90-107.

² Bibliotheca Historica Lundensis 7, Lund 1958, särsk. kap. 11 och 12.

³ WEIBULL, s. 93-98.

i enlighet med sina riktiga principer uppgjort en ny tabell över den genomsnittliga avkastningen pr gårdsenhet i de olika landskapen.⁴ Om man jämför denna tabell med min egen med inriktning på relationen mellan de olika landskapen, den i sammanhanget viktigaste frågan, visar sig påfallande överensstämmelser. Först kommer i båda tabellerna svealandskapen i ordningen Uppland, Västmanland, Närke, Södermanland, och därefter följer Östergötland, medan Småland för oss båda kommer mycket lågt ner på skalan (sist, resp. näst sist). Den viktigaste skillnaden är, att Öland, vars genomsnittliga avkastning jag starkt underskattat, flyttar upp från nionde till sjätte plats; slutligen kan nämnas, att Värmland enligt Weibulls tabell med obetydlig marginal passerat Västergötland.⁵

De slutsatser som Weibull och jag drar av vårt siffermaterial framgår av nedanstående parallelltryck:

WEIBULL (s. 98):

»Tabellen visar att de enskilda landbogårdarna i olika delar av landet gav olika avkastning och således kan antas ha varit av mycket skiftande värde och storlek. På de centrala slättbygderna i Uppland gav Vadstena klostergårdar i medeltal 7 till 8 gånger så mycket i avkastning som gårdsenheterna i Småland. (Not 18): De i tabellen erhållna siffrorna stämmer nära med värden, som kan beräknas ur annat liknande källmaterial från samma tid. Medeltalet för avraden per landbogård i Uppland blir sålunda för Uppsala domkyrkas 430 landbor 3,14 mark örtug mot 3,36 för Vadstenagodsens i samma landskap. Se Norborg s. 218.»

NORBERG (s. 218):

»Av det ovanstående framgår, att de enskilda gårdarna i Uppland och Västmanland avkastade ojämförligt mest. Därefter kom godsens i det övriga Svealand och i Östergötland. Inom dessa områden var som nämnts den dominerande räntepersedeln korn. I de i huvudsak smörräntande delarna av landet var däremot avkastningen pr gård betydligt mindre värd. Lågvattensmärket representeras av Småland. Samma iakttagelse har gjorts för trollegodsens vidkommande: även där avkastade svealandsgårdarna mest, smålandsgårdarna minst. Värdet av avraden från Uppsala domkyrkas 430 landbor var genomsnittligt 3,14 mark ört. Liknande höga avradssatser dominerade på Skoklostergodsens kring Mälaren. Av allt att döma har vi här stött på ett förhållande av generell giltighet under senmedeltiden.»

⁴ Ibm s. 98.

⁵ De båda sistnämnda resultaten utnyttjas dock ej av Weibull i hans fortsatta resonemang och synes ej ha direkt relevans för den av oss förda diskussionen.

Om jag rätt bedömt saken, är Jörgen Weibulls och mina uppfattningar i den viktiga frågan om gårdarnas storleksordning i olika landsdelar identiska.⁶

Jörgen Weibull tar fortsättningsvis även upp frågan om ödeläggelsens omfattning.⁷ Den ståndpunkt han därvid når fram till är den, »att agrarkrisen under senmedeltiden inte i Sverige medfört en ödeläggelse jämförbar med den som kunnat påvisas i exempelvis Tyskland eller Norge.»⁸ Weibull ger sig här in på utomordentligt svåra frågor. Kvantitetsjämförelser av detta slag är ju ytterst vanskliga, när det gäller medeltiden, vars källmaterial är av så sporadisk och tillfällig karaktär. Av detta skäl ansåg jag mig inte böra i min avhandling göra något uttalande om ödeläggelsens totala omfattning i riket, vartill ju också saknades anledning, då avhandlingen endast behandlade ett enda storgods. Inte desto mindre skulle jag tro, att Weibulls uppfattning i det väsentliga är riktig. Det allmänintryck man får vid studiet av källor och litteratur är väl just detta, att vissa områden utomlands drabbats bra mycket hårdare av agrarkrisen än Sverige. Bland annat har man väl knappast i detta land så många exempel på att hela byar ödelagts, som fallet synes ha varit i Tysk-

⁶ Mot denna bakgrund synes ett av Jörgen Weibull använt uttryck lätt kunna ge anledning till missförstånd. Omedelbart efter de ovan i texten citerade orden fortsätter han: »Landbogårdarnas olika storlek i skilda delar av landet får konsekvenser för vissa av de resultat Lars-Arne Norborg redovisat i sin avhandling» (s. 98). Innebörden av dessa ord måste vara, att den för oss båda gemensamma uppfattningen för med sig vissa konsekvenser, vilket synes självklart.

I detta sammanhang kritiserar Weibull starkt en i min avhandling förekommande karta över Vadstena klostrets godsbestånd 1502 (WEIBULL, s. 98 f., jfr NORBORG, s. 79). Kartan bygger på antalet godsenheter i Vadstena klostrets jordebok 1502, men Weibull anser att man i stället borde ha uppgjort en karta baserad på jordebokens uppgifter om godsens avkastning. Det skulle man ha kunnat göra, om man avsett att belysa avkastningens storlek i olika landsdelar. För att åskådliggöra detta har jag emellertid valt ett annat medel, tabellerna 3 och 4 (s. 293–298). Den av Weibull kritiserade kartan tjänar ett helt annat syfte, nämligen att visa fastigheternas spridning, betydelsefull bl. a. för bedömningen av förvaltningsorganisationens funktionssätt. Weibulls omdöme: »Kartan ger en missvisande bild av Vadstenagodsens storlek och betydelse i olika delar av Sverige» (s. 99) kan endast förklaras med att Weibull måste ha utnyttjat kartan för annat ändamål än det för vilket den är avsedd.

⁷ S. 99–102.

⁸ S. 102.

land.⁹ Naturligtvis har jag inte i min avhandling sagt något som strider mot denna uppfattning.

Weibull menar emellertid, att jag »givit ödeläggelsen på Vadstena-godsen vida större proportioner än den i verkligheten haft.» Detta skall jag bl.a ha gjort »genom kompilation».¹⁰ Uttrycket åsyftar en i min avhandling upptagen karta över ödegårdar i Vadstena klostres ägo (karta 6, s. 185). Om denna karta säger Weibull: »Lars-Arne Norborgs karta 6 är en kompilation från källor sträckande sig över ett halvt sekel. Den ger en överdriven bild av ödegårdarnas antal. Den ger en bild av ett tillstånd, som enligt källornas eget vittnesbörd aldrig existerat.»¹¹ Om denna anmärkning ägt relevans, skulle den onekligen ha avslöjat en metodisk osäkerhet av skrämmande mått. Men den är giltig endast under en förutsättning: att kartan avser att visa ödeläggelsens omfattning på vadstena-godsen. Så är dock inte fallet.

Under kartan finns en anvisning: »Varje prick motsvarar en gård som i en eller flera av jordeböckerna 1447–1502 uppförts som öde.» Det sammanhang, vari den är inställd, utgöres av ett kapitel, rubricerat »Ödegårdarnas belägenhet» och behandlande frågan, huruvida ödesmålen låg tätast i de förhistoriska jordbruksbygderna eller i de under medeltiden nyuppodlade gränsmarkerna. Kartan avser att visa, i vilka trakter det företrädesvis inträffat, att gårdar vid något tillfälle blivit öde. Hänvisning göres s. 186 till kartan med orden: »Den regionala fördelningen av de i jordeböckerna upptagna ödesmålen framgår i första hand av karta 6 (s. 185). Tabell 2 (s. 292) visar dessutom, hur stor del som ödegodsen år 1502 utgjorde av hela godsmassan i de olika landskapen.» Den sista meningen förtjänar att uppmärksammas. Den som i min avhandling önskar upplysningar om ödejordarnas vare sig absoluta eller relativa utbredning på vadstena-godsen, har givetvis att söka dessa i tabell 2, som framställer klostrets godsinnehav vid en bestämd tidpunkt, nämligen 1502, då den sista jordeboken uppgjordes. När jag själv behandlar frågan om ödeläggelsens omfatt-

⁹ Se t. ex. J. SCHREINER, *Pest og prisfall i senmiddelalderen*, Oslo 1948, s. 11–22 och där anf.litt. Jfr dock Vadstena klostres jordebok 1500 . . . ed. C. SILFVERSTOLPE, *Sthm 1897* (förkortas Vkj), nr 442, där en avgärdaby, Brusmåla i Högsby socken, Småland, anges som öde, samt nr 563, där det om ödetorpet »Byornahult» i Daretorps socken, Västergötland, säges: »Thær waro 3 garda.»

¹⁰ S. 102.

¹¹ WEIBULL, s. 101.

ning, bygger jag också på denna tabell. Jag framhåller, att av ett tusental landbogårdar i Vadstena klostets ägo 148 låg öde 1502, men omtalar samtidigt, att antalet ödegårdar i en tidigare jordebok, från 1447, är ännu större.¹²

Vidare skall jag enligt Weibull genom »dubbelräkningar» ha överdrivit ödeläggelsens omfattning. Här tillfogas dock försiktigvis ordet »troligen».¹³ Denna reservation är väl motiverad. Läget är nämligen följande. Weibull har med rätta påtalat, att tekniska fel insmugit sig i de siffror som jag lämnat på s. 181 och 187. Dessa siffror avser att belysa frågorna om tid och sätt för klostrets förvärv av ödejordar, tidpunkten för ödeläggelsen samt ödegårdarnas namntyper. De påtalade felen har inte kunnat visas vara av den arten att de påverkar de i detta sammanhang relevanta relationerna eller de slutsatser jag på grundval av de nämnda siffersammanställningarna når fram till. Och framför allt: siffrorna användes *inte* i syfte att belysa ödeläggelsens totala eller relativa *omfattning*. Här är det fortfarande tabell 2 samt naturligtvis jordeböckerna själva som bildar grundvalen för slutsatserna.

Slutligen anser Weibull, att jag överdrivit ödeläggelsens omfattning »genom att räkna antalet 'ödejordar' utan hänsyn till deras storlek.»¹⁴ Han konstaterar, att det överväldigande flertalet av de i jordeboken 1502 redovisade ödejordarna låg i de båda landskapen Småland och Västergötland.¹⁵ Detta framhålles med styrka i min avhandling (s. 184-198) och lägges till grund för slutsatser som Weibull på ett annat ställe säger vara »av intresse».¹⁶ Vidare framhåller Weibull, att »de uppgifter, som vi där» (i jordeböckerna) »kan återfinna om avrad från gårdar, som senare blivit öde, visar, att det rör sig om mycket små gårdar, vanligen torp.»¹⁷ I stort sett är detta riktigt och har aldrig av mig bestritts.¹⁸ Weibulls konklusion blir, att det inkomst-

¹² NORBORG, s. 172. Genom ett vid disputationen rättat tryckfel har siffran kommit att bli 158 i st. f. 148. Jfr tab. 2 s. 292.

¹³ WEIBULL, s. 102.

¹⁴ *Ibm.*

¹⁵ WEIBULL, s. 101.

¹⁶ *Ibm* s. 99.

¹⁷ *Ibm* s. 101.

¹⁸ Sammanställningen »små gårdar» - »torp» förråder dock obekantskap med medeltida förhållanden. Under medeltiden betyder »torp» ju ej »liten gård i beroendeförhållande till en större» utan betecknar en gård eller by uppkommen genom nyodling med utgångspunkt från tidigare bebyggelse, varvid hänsyn ej

bortfall som ödeläggelsen förorsakade klostret ej var särskilt stort i jämförelse med den inkomstminskning som vållades av den samtidigt pågående avradssänkningen.¹⁹ Här sker plötsligt en glidning över till en helt annan fråga, ödeläggelsens ekonomiska betydelse. Detta är ett viktigt problem, som senare skall tagas upp till diskussion. Men vad saken *här* gäller, är ödeläggelsens omfattning. Hur jag kan ha överdrivit denna genom att i ett sammanhang, där jag undersöker »klostrets inställning till ödeläggelsen», »ödegårdarnas proveniens», »ödegårdarnas belägenhet» och »ödeläggelsens orsaker» (underrubriker till »ödegårdskapitlet» 12) inte föregripa den i kap. 13 förda diskussionen om inkomstutvecklingen, är obegripligt.

Den nu slutförda granskningen av Weibulls argumentation har visat, att den av honom mot mig framförda anklagelsen för att »genom att räkna antalet 'ödejordar' utan hänsyn till deras storlek, genom kompilation och troligen även dubbelräkningar» ha »givit ödeläggelsen på Vadstenagodsen vida större proportioner än den i verkligheten haft» är grundlös. Den meningsmotsättning mellan oss beträffande ödeläggelsens omfattning som här påstås föreligga, är en fri konstruktion från Weibulls sida. Vi är i själva verket ganska ense också i denna fråga, möjligen med den skillnaden, att jag på grund av källmaterialets art hyser en något större skygghet för kategoriska uttalanden.

Weibull avslutar diskussionen om ödeläggelsens omfattning sålunda: »De slutsatser om ödeläggelsens orsaker och dess följder, som bygger på hans» (Norborgs) »undersökningar av ödegårdarna, vilar på svag grund.»²⁰ Huruvida ett sådant uttalande mot den här skisserade bakgrunden skall anses äga något berättigande, därom vill jag ej själv döma.

Det måste emellertid sägas rent ut, att den diskussion i vilken det ovanstående utgör ett inlägg, förefaller skäligen onödig. Man kan förstå, om en utomstående iakttagare finner den abderitisk. Ett sådant omdöme skulle dock vara helt obefogat om det sista avsnittet

tages till gårdens storlek. Se H. HILDEBRAND, Sveriges medeltid 1: 1, Sthm 1879, s. 51–54 och G. THULIN, Om mantalet 1, Sthm 1890, s. 9–11. Jfr äv. J. STEENSTRUP, Nogle Bidrag til vore Landsbyers och Bebyggelsens Historie, (Dansk) Hist. Tidskr. 6 R. 5, s. 344 f.

¹⁹ WEIBULL, s. 101 f.

²⁰ *Ibm* s. 102.

av Jörgen Weibulls artikel, där den ytterst viktiga frågan om förhållandet mellan ödeläggelse och avradssänkning togs upp. Här finns också mellan Weibull och mig en skillnad i synsätt tillräckligt stor för att göra en diskussion meningsfull.

Men inte heller när det gäller denna fråga, är motsättningen mellan Jörgen Weibull och mig total. På en mycket central punkt är vi i realiteten alldeles ense, trots att Weibulls framställning ger intryck av oenighet. Weibull skriver:

»Medan ödesmålen – som Norborg själv framhållit (s. 186) – ymnigast förekom i typiska skogstrakter och gränsmarker samt i allmänhet bestod av små gårdar eller rättare torp, var avradssänkningen en företeelse som nästan uteslutande rörde de centrala slättbygderna och de stora gårdsenheterna. Slutsatsen ligger snubblande nära. Ödeläggelse och avradssänkning är i grunden uttryck för en och samma sak: jordbrukets kris under senmedeltiden. På skogsbygdens små gårdar och torp medförde en befolkningsminskning ödegårdar, på slättbygdens stora gårdsenheter minskad produktion med ty åtföljande avradssänkning.»²¹

Formuleringen likaväl som styckets placering i artikelns slutkläm antyder, att Weibull betraktar detta konstaterande som en betydelsefull upptäckt, och i en tillfogad not 34 gör han sig stor möda att söka visa, att jag, om jag också tillfälligtvis varit »inne på denna tankegång», likväl ej klart insett det av honom konstaterade sammanhanget. Hur därmed förhåller sig, torde framgå av min avhandling s. 203 f.:

»Ordet 'agrarkris' får ej missförstås. Källorna är inte av den arten, att de lämnar oss säkra upplysningar om jordbrukets produktivitet och om den standard som kom dess arbetare till del under senmedeltiden. Vårt material är jorde- och räkenskapsböckerna, och de ger oss endast besked om de stora jordägarnas ränteinkomster. Den agrarkris man har rätt att tala om under denna tid, drabbade godsägarna, rentiererna. *Den gjorde det i form av ödeläggelse och avradssnedgång, två nära samhöriga konsekvenser av den konstanta bristen på landbor*» (kurs. här).²²

²¹ Ibm s. 106.

²² Det här anförda principuttalandet synes ha undgått Weibull. Däremot citerar han två andra ställen i min avhandling, där jag mera i förbigående berör samma sak (WEIBULL, s. 106, not 34).

När Weibull skall visa, att jag ej fasthållit den tankegång jag på dessa ställen givit uttryck åt, blir hans argumentation förbryllande. »Men likväl laborerar Norborg med förutsättningen av en oförändrad produktion», skriver han. Denna fråga har ju alls intet med relationen mellan ödeläggelse och avradssänkning att

Att ödeläggelse och avradssänkning utgör två sidor av samma sak är ju uppenbart för var och en som sysslat med senmedeltidens agrarkris, ja, det kan nästan sägas vara ett axiom i tidens ekonomiska historia.

Sedan detta klarlagts, är tiden inne att diskutera den viktiga frågan om avradssänkningens och ödeläggelsens ekonomiska betydelse samt den agrara krisens omfattning i olika delar av landet. Här är Jörgen Weibull och jag för en gångs skull verkligen oense. Hans invändningar synes vara värda ett allvarligt övervägande.

Weibulls argumentation är i stora drag denna. Ödesmålen förekom ymnigast i typiska skogstrakter och gränsmarker och bestod i allmänhet av små gårdar. Avradssänkningen däremot berörde nästan uteslutande de centrala slättbygderna och de stora gårdsenheterna. Att det konstaterbara inkomstbortfallet för klostret genom avradssänkningen på östgötagårdarna före 1447 är avsevärt större än motsvarande inkomstbortfall för smålandsgårdarna såväl före 1447 som under åren 1447–1502 antyder, att de »centrala slättbygderna . . . drabbats minst lika hårt av agrarkrisen under senmedeltiden som skogsbygderna i Småland.» Detta får i Weibulls framställning viktiga konsekvenser med hänsyn till Erik Lönnroths historiografiskt bety-

ska. Denna kan ju mycket väl ha varit densamma vare sig produktionen gått ner eller förblivit oförändrad. Vidare söker man naturligtvis förgäves i min avhandling någon uppgift om jordbruksproduktionens storlek och förändringar. Härtill skulle ju ha fordrats ett för medeltiden helt främmande, modernt statistiskt material. Däremot har jag på ett ställe sagt: »Avradssänkningen bör *under förutsättning av oförändrad produktivitet* ha inneburit en förbättring av landbonds ekonomiska ställning» (s. 163, kurs. här). Jag vill emellertid i detta sammanhang oförbehållsamt medge, att mitt av Weibull kritiserade uttalande (Norborg s. 204), att 1400-talets bönder befann sig på ekonomiskt uppåtgående och att bondeupproren bör ses mot denna bakgrund, är alltför kategoriskt formulerat. Jag håller det fortfarande för ytterst sannolikt, att det förhåller sig så som jag här uppgett. Följaktligen anser jag den av Weibull framförda alternativa hypotesen, att avradssänkningen är »ett vittnesbörd om böndernas förarmning och bondeupproren . . . en följd av denna» betydligt mindre sannolikt. I detta sammanhang saknar den engelske ekonomisk-historikern M. M. Postans omdöme ej intresse: »There were fewer hands at work, and there were fewer mouths to feed. This need not have left individuals any worse off; indeed, there is every reason for believing that the working population of Northern Europe was now more prosperous than ever before.» (The Cambridge Economic History of Europe, vol. II, Cambridge 1952, s. 216.) Men, och detta vill jag kraftigt understryka, på denna punkt har forskningen ännu inte nått full visshet.

delsefulla teori om de sydsvenska landskapens ekonomiska överflyglande av rikets gamla centralbygder under medeltidens slutskede. I min avhandling ansåg jag mig kunna konstatera, att det för denna teori enligt min mening nödvändiga antagandet av omfattande nyodlingar på sydsvenska höglandet under unionstiden ej hade tillräckligt stöd i källorna och syntes svårt att förena med den starka koncentrationen av ödesmål till just dessa områden. På denna punkt har Weibull ingenting att invända men finner på nyss anförda grunder i källmaterialet från Vadstena kloster »stöd för uppfattningen om en relativ ökning av dessa senare landsdelars» (=Sydsveriges) »ekonomiska betydelse i senmedeltidens Sverige.» Häri skulle då förklaringen ligga till de sydsvenska stormännens politiska betydelse i senmedeltidens nordiska historia.²³ Frågan är nu om »källmaterialet från Vadstena kloster» medger så vittgående slutsatser.

Att agrarkrisen drabbat »de centrala slättbygderna» ligger i öppen dag, likaså att detta i stort sett inträffat före 1450. Härom vittnar bl. a. den äldsta vadstenajordeboken, och detta understrykes också i min avhandling.²⁴ Men jordebokens uppgifter, som utgör den enda källan till Weibulls framställning, är här fragmentariska. Genom dem får man i huvudsak endast fram en stark avradsminskning på östgötaslätten. Hur förhållandena gestaltat sig inom övriga »centrala slätt-

²³ WEIBULL, s. 102–107. Om man skall kunna draga de ovan i texten angivna ekonomisk-politiska slutsatserna, fordras dock, att agrarkrisen kan visas ha drabbat »de centrala slättbygderna» inte bara »minst lika hårt som» (WEIBULL, s. 107) utan väsentligt hårdare än de sydsvenska gränslandskapen. Man har också säkert rätt att anta, att detta är Weibulls verkliga mening.

²⁴ Av tabellen s. 219 not 2 framgår, att inemot $\frac{3}{4}$ av inkomstbortfallet på grund av avradsnedläggningar enligt jordeboken av 1447 drabbade klostrets egendomar i Östergötland. S. 220 påpekas dessutom, att av de ytterligare avradssänkningar före 1447 som med hjälp av diplomerna kan konstateras, de flesta ägt rum på egendomar i Östergötland. S. 221 f. understrykes dessa tidiga avradssänkningars stora omfattning; bl. a. framhålles, att inkomstminskningen för klostret till följd av de i sin helhet kontrollerbara avradsförändringarna *efter* 1447 »väsentligt understiger de inkomstminskningar som omtalas i Jb 1447» (s. 222). När Weibull trots detta kan skriva, att »avradssänkningarna på Vadstenagodsens synes i långt högre grad än vad som framgår av Norborgs framställning vara att förlägga till tiden före 1450 (s. 103 f.), är skulden emellertid delvis min egen. I sammanfattningen s. 225 har nämligen en olycklig formulering råkat komma in: »avradssänkningarna förefaller (kurs. här) ha varit större före 1447 än efter.» Av den tidigare framställningen framgår ju klart, att de tveklöst var väsentligt större.

bygder» kan man inte utläsa. Det finns dock även andra informationskällor. Folke Dovring har på grundval av ett mycket omfattande källmaterial lyckats ge en ganska klar bild av avradsutvecklingen på den marklands- och attungsindelade jorden, dvs. i huvudsak i Uppland, Västmanland, Södermanland och Östergötland. Hans metod har varit att med utgångspunkt från relationen mellan attungen resp. marklandet och avraden, sådan den framträder i jordeböcker, räkenskaper och diplom, räkna fram avradens normalläge under skilda perioder. Resultatet av hans undersökning är, att avraden sjunkit med inemot hälften i de spannmålsodlande bygderna, både i mälarmrådet och i Östergötland. I Uppland och Östergötland har detta i huvudsak skett mellan 1300-talets mitt och 1400-talets, däremot ligger avradsnivån ganska stilla under tiden från omkr. 1450 till medeltidens slut. I Södermanland sätter avradssänkningen in något senare, kring mitten av 1400-talet, och håller sedan på i varje fall till 1500-talets slut.²⁵

Det anförda torde visa, med vilken försiktighet man måste använda Vadstena klostrets äldsta jordebok med dess av Weibull åberopade uppgifter om tidigare, högre avrad. Frånvaron i denna av spår efter omfattande avradssänkningar i Uppland före 1447 betyder ju inte alls att sådana ej förekommit. Iakttagelsen har betydelse för bedömningen av avradsutvecklingen i Småland.

Jorden i Småland var med vissa undantag inte attungs- eller marklandsindelas. Det är alltså inte möjligt att genom att iakttä relationen mellan attung-markland och avrad få en bild av avradsutvecklingen. För tiden före 1400-talets mitt saknas också för ändamålet brukbara jordeböcker.²⁶ I själva verket torde det bortsett från enstaka diplom inte finnas någon äldre källa till avradens historia i Småland än Vadstena klostrets jordebok av 1447. Uppgifter i denna indicerar avradssänkningar under tiden före dess tillkomst.²⁷ Jordebokens karaktär

²⁵ F. DOVRING, *Attungen och marklandet. Studier över agrara förhållanden i medeltidens Sverige*, Lund 1947, s. 34-68, 118-129, särsk. s. 62 ff., 122 ff.

²⁶ Hit kan nämligen ej räknas den s. k. Israel Birgerssons jordebok, som utgör en vid mitten av 1300-talet uppgjord förteckning över arvingarnas gods (B 21, RA).

²⁷ Vkjb nr 270, 299, 368, 398, 400-406, 408-411, 624. Någon anledning att med Weibull (s. 106) ur materialet utmönstra ett antal gårdar huvudsakligen i Aspeldans härad (Vkjb nr 400-406, 408-411), vars avgifter sänkts i samband med en omläggning från natura- till penningavrad, synes icke föreligga. Avraden utgick från början i spannmål men avlöstes enligt en taxa av vanligen 1 ½ mark

gör det inte uteslutet, att fler avradssänkningar inträffat än de som registrerats.²⁸ Under inga förhållanden utgör jordeboken något stöd för uppfattningen, att Småland inte alls eller i varje fall mindre hårt än slättbygderna skulle ha drabbats av den agrara krisen före 1450. Förhållandet torde vara det rakt motsatta.

Jörgen Weibull har som tidigare nämnts med rätta understrukt det nära sambandet mellan ödeläggelse och avradsminskning. Denna tanke skulle med fördel ha kunnat framhållas med ännu större konsekvens.

Hur gick det egentligen till när en gård blev öde? Naturligtvis har ödeläggelse ibland inträffat som en följd av krig eller pest. Men dessa fall har sannolikt varit i minoritet. Där arbetskraft funnits att tillgå, har jorden till en krigshärjad eller på grund av pesten övergiven gård säkert snart åter tagits i bruk. Att återuppbygga tidens enkla allmogeboningar erbjöd inga stora svårigheter. Där förblivande ödeläggelse kan konstateras, har detta utan tvivel i de flesta fall haft andra orsaker, sannolikt främst bristen på landbor.²⁹

Hur förloppet i detalj kunnat gestalta sig, därom lämnar vissa noter i Vadstena klostrets jordeböcker upplysning. Som exempel väljer vi torpet »Ösiöbodhe» i Horns socken i södra Östergötland. Enligt 1447 års jordebok hade avraden där tidigare varit 2 pund smör och 1 pund humle men senare sänkts till 1 mark gutniska. Denna avrad utgick ännu 1466, men 1480 anges torpet ligga öde. 1502 hade det emellertid upptagits på nytt till en ännu lägre avrad, 1/2 mark gutnisk.³⁰ Gården har alltså inte lagts öde med en gång. Klostret har

gutniska penningar tunnan. Inga högre, men väl lägre värderingar förekom, nämligen 4 och 10 öre gutniska tunnan (Vkj 270, 400). Samtliga dessa värderingar ligger väsentligt under den vid denna tid normala, som var 6 öre stockholmska (ev. svenska) tunnan, vilket gör 3 resp. 2 1/4 gutniska mark. Om varuvärderingar och deras konstans under senmedeltiden, se K. G. LUNDHOLM, *Sten Sture och stormännen*, Lund 1956 (*Bibliotheca Historica Lundensis* 3), s. 216–221. Weibulls uppgift, att det utom de nämnda gårdarna i Aspeland som fått sin avrad förbytt från säd till pengar, endast skulle finnas fyra belägg för en sänkning av avraden i Småland före 1450, varav två avseende avrad från kvarnar, är ej helt korrekt. Det finns sex sådana belägg, omfattande 4 landbogårdar och 3 kvarnar (Vkj nr 270, 299, 368, 398, 400 – Hagelsrums kvarn –, 624). Skillnaden saknar givetvis avgörande betydelse.

²⁸ NORBORG, s. 220 f., jfr WEIBULL, s. 104.

²⁹ NORBORG, s. 199.

³⁰ Vkj nr 215. 1 lipund smör värderades vid denna tid regelbundet till 1

först sökt möta den hotande landbobristen med att medge nedsättning av avraden. Men efter en tid visade det sig, att ingen ville bruka gården ens mot den lägre avraden. Då blev den öde. Först efter en tid lyckades klostret få tag i en ny brukare, men nu mot en avgift som endast utgjorde en bråkdel av den ursprungliga. En annan utväg hade också kunnat tänkas. Klostret kunde ha arrenderat ut gården som betesmark åt någon bonde i grannskapet; så har skett i många andra fall.³¹

Fallet »Ösiöbodhe» är inte ensamstående.³² Men det ligger i sakens natur, att endast ett begränsat antal exempel av samma art skall kunna framletas i jordeböckerna. Sådana måste nämligen tagas bland de gårdar, vilkas avradsutveckling i detalj kan följas, dvs. de som lagts öde efter 1447, och dessa utgör endast ett mindretal. Ödeläggelsens tyngdpunkt på vadstenagodsens är nämligen tvivelsutan att förlägga till tiden före 1400-talets mitt, och i ingen av klostrets jordeböcker är antalet ödegårdar så stort som i den från 1447.³³ Inga källor ger oss en direkt inblick i hur det i detalj gick till, när denna stora mängd av gårdar lades öde. Men man tar nog inte fel, om man antar, att utvecklingen i många, kanske de flesta fall varit av samma slag som i fallet »Ösiöbodhe». Mot denna bakgrund ter det sig ganska orimligt att spela ut ödeläggelse och avradssänkningar mot varandra. De kommer i stället att te sig som olika led i samma utveckling. Ödeläggelsen blir processens sista stadium, slutpunkten på avradssänkningarnas väg.

Småland, särskilt de nordöstra delarna av landskapet, tillhörde de områden, där ödegårdarna låg tätast. Om det ovanstående är riktigt, kan man inte göra gällande, att dessa trakter skulle ha undgått de stora avradssänkningar som drabbade slättbygden. Avradssänkningar måste tvärtom förutsättas ha ägt rum i betydande omfattning,

mark gutnisk. Se P. SJÖGREN, *Släkten Trolles historia intill år 1505*, Upps. 1944, s. 352 f. samt LUNDHOLM, s. 216 ff.

³¹ Med tanke härpå säger Weibull (s. 107): »Det kan inte utan skäl antagas, att skogsbygden med sitt näringsliv i huvudsak inriktat på boskapsskötsel och smörproduktion haft lättare att bemästra agrarkrisen än slättbygden». Jordeböckerna visar dock, att ödejordarna även i »de centrala slättbygderna» i Uppland och Östergötland ofta utnyttjades som ångar eller betesmarker. Se t. ex. Vkj b nr 31, 717, 725, 808, 828.

³² Andra ex. i Vkj b nr 215 (»Nyordhult»), 311, 368, 398, 409, 441, 657, möjl. äv. 530, 575 och 847.

³³ NORBORG, s. 172, 182 ff.

och till många gårdar har det inte varit möjligt att uppdriva brukare ens mot en mycket måttlig avrad. Agrarkrisen har alltså drabbat Småland hårt. Exakt hur stora förluster jordägarna lidit i dessa trakter till följd av bortfallna avradsinkomster, kan inte fastställas, helt enkelt därför att inga källor återger utgångsläget. Siffermässiga jämförelser med »de centrala slättbygderna» för tiden före 1400-talets mitt är av samma anledning inte möjliga.

När det gäller tiden efter 1450, är vi bättre ställda. Vadstenajordböckerna 1447, 1457, 1480 och 1502 ger oss möjlighet att följa avradsutvecklingen även i Småland under den tid de omfattar. Det visar sig, att en klar nedgång i avradssatserna ägt rum i större delen av Småland, under en period då avraden i den uppländska jordbruksbygden i stort sett legat fast.³⁴

»Källmaterialet från Vadstena kloster», rätt tolkat, synes följaktligen inte ge belägg för att de sydliga landsdelarnas ekonomiska och politiska betydelse skulle ha ökat på »de centrala slättbygdernas» bekostnad under medeltidens slutskede. Denna teori, som ursprungligen framfördes av Erik Lönnroth,³⁵ vilar i allt väsentligt på hypotesen om en stark ekonomisk expansion i Sydsverige med en stor utökning av den odlade bygden som mest framträdande drag. Skulle denna hypotes inte kunna verifieras – och Jörgen Weibull verkar på denna punkt inte särskilt optimistisk – blir konsekvensen med stor sannolikhet, att också hela den därpå byggda åskådningen måste överges.

Lars-Arne Norborg

³⁴ NORBORG, tab. 6, s. 100.

³⁵ Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige (Göteborgs Högskolas årsskrift 46), Gbg 1940, s. 5-41. Slaget på Brunkeberg och dess förhistoria, Sc. 1938, omtryckt i Från svensk medeltid, Sthm 1959.